

3569

ع

ع

لوسانی کتاب

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

www.ketab.ir

تظریهٔ بینجاری اخلاق اسلام

بر اساس قرآن کریم

سیدعلی اکبر حسینی رامندی

پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی

www.ketab.ir

نظریه اخلاق هنجاری اسلام

بر اساس قرآن کریم

سیدعلی اکبر حسینی رامنندی

ناشر

پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی

وابسته به دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم

تهیه

پژوهشکده فرهنگ و معارف قرآن

سروراستار

محمدباقر انصاری

ویراستار

وحید حامد

لیتوگرافی، چاپ و صحافی

مخزنه مؤسسه بوستان کتاب

چاپ اول: بهار ۱۳۹۸

شمارگان: ۴۰۰

قیمت: ۷۰۰۰۰ تومان

عنوان: ۵۲۱ / مس: ۸۱۹

نشانی

قم، خیابان معلم، پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی، نشر

پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی

تلفن و دورنگار: ۰۲۵-۳۷۸۳۲۸۳۳

ص.پ: ۳۷۱۸۵/۳۶۸۸

کدپستی: ۳۷۱۵۶۱۶۵۹۱

مراکز پخش

۱. قم، میدان شهدا، تلفن و دورنگار ۰۲۵-۳۷۸۳۲۸۳۴

۲. تهران، خیابان انقلاب، روبروی در دانشگاه تهران،

پاساژ فروزنده، طبقه همکف، واحد ۳۱۲، تلفن:

۰۲۱-۶۶۹۵۱۵۳۴

وبگاه: www.pub.isca.ac.ir

رایانامه: nashr@isca.ac.ir

فروشگاه مجازی نشر: www.shop.isca.ac.ir

فروشگاه نشر دیجیتال: www.pajooahaan.ir

همه حقوق برای ناشر محفوظ است.

سرشناسه:

حسینی رامنندی، سیدعلی اکبر، ۱۳۹۸-

عنوان و نام پدیدآور:

نظریه اخلاق هنجاری بر اساس قرآن کریم / سیدعلی اکبر حسینی رامنندی؛ تهیه پژوهشکده

فرهنگ و معارف قرآن

مشخصات نشر:

قم: دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم، معاونت پژوهشی، پژوهشگاه علوم و فرهنگ

اسلامی، ۱۳۹۸

مشخصات ظاهری:

۴۰۸ ص

شابک:

۷۰۰۰۰ ریال

وضعیت فهرست‌نویسی:

فیا

یادداشت:

کتابنامه: ص. [۳۵۷] - ۳۷۰؛ همچنین به صورت زیرین

یادداشت:

نمایه

موضوع:

قرآن - اخلاق

موضوع:

تربیت اخلاقی - جنبه‌های قرآنی

شناسه افزوده:

دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم، معاونت پژوهشی، پژوهشگاه علوم و فرهنگ

اسلامی. پژوهشکده فرهنگ و معارف قرآن

رده‌بندی کنگره:

BP ۱۰۳/۳/ح ۵۶ن ۱۳۹۸

رده‌بندی دیویی:

۲۹۷/۱۵۹

شماره کتابشناسی ملی:

۵۶۰۲۹۴۶

سخنن یا خواننده ۱۵

مقدمه ۱۹

بخش اول: کلیات و مفاهیم

فصل اول: کلیات ۳۱

۱. بیان مسئله و تبیین موضوع پژوهش ۳۱

۲. هدف و فواید پژوهش ۳۵

۳. ضرورت و اهمیت ۳۶

۴. پیشینه بحث و امتیاز آن ۳۹

۵. فرضیه پژوهش ۴۷

۶. کاربرد نتایج پژوهش ۴۷

فصل دوم: مفاهیم (تعریف اصطلاحات و مفاهیم اساسی پژوهش) ۴۹

۱. نظریه ۴۹

۲. هنجار ۴۹

۳. اخلاق هنجاری ۵۰

۴. نظریه هنجاری (نظریه ارزش یا نظریه اخلاقی) ۵۱

۶ نظریه اخلاق هنجاری اسلام بر اساس قرآن کریم

- ۵۳..... ۵. نظریه‌های اخلاقی یا نظریه‌های فرااخلاقی
- ۵۳..... ۶. دین اسلام
- ۵۵..... ۷. قرآن
- ۵۶..... ۸. اخلاق
- ۵۷..... تعریف اصطلاحی اخلاق
- ۵۷..... ۱. صفت نفسانی پایدار
- ۵۹..... ۲. صفت ناپایدار
- ۵۹..... ۳. صفت نیک
- ۶۰..... ۴. بنیاد اخلاق: زندگی
- ۶۱..... ۵. نظام رفتاری حاکم بر افراد
- ۶۱..... ۶. دانش شناسایی خوبی‌ها و بدی‌ها و راه‌های رسیدن به خوبی‌ها و دوری از بدی‌ها
- ۶۲..... ۷. حکمت عملی و علم تهنیت
- ۶۲..... بررسی واژه اخلاق در قرآن
- ۶۴..... ۹. اخلاق دینی

بخش دوم: نظریه‌های اخلاقی

- ۷۱..... نمای کلی
- ۷۲..... فصل اول: نظریه‌های وظیفه‌گرا
- ۷۶..... ویژگی نظریه‌های وظیفه‌گرا
- ۷۶..... ۱. ناپیامدگرا
- ۷۷..... ۲. تقدم درستی بر خوبی

فهرست مطالب ۷

۷۷	..... عدالت‌گرایی	۳
۷۸	..... غیربهبینه‌ساز	۴
۷۸	..... احترام به ارزش‌ها	۵
۷۸	..... احترام به اشخاص	۵
۷۸	..... قاعده‌نگر	۷
۷۹	..... مطلقه، گرا	۸
۷۹	..... الزام‌گرایی شخصی	۹
۸۰	..... تقریرات وظیفه‌گرایی	تقریرات وظیفه‌گرایی
۸۰	..... نظریه اخلاقی کانت	نظریه اخلاقی کانت
۸۰	..... عناصر نظریه اخلاقی کانت	عناصر نظریه اخلاقی کانت
۸۰	..... ۱. امور پیشینی در عقل عملی	۱. امور پیشینی در عقل عملی
۸۱	..... ۲. اراده خیر، تنها غیر مطلق	۲. اراده خیر، تنها غیر مطلق
۸۲	..... ۳. اراده و وظیفه	۳. اراده و وظیفه
۸۲	..... ۴. امر مطلق	۴. امر مطلق
۸۳	..... ۵. غایت در اخلاق کانت (مملکت غایات)	۵. غایت در اخلاق کانت (مملکت غایات)
۸۵	..... کانت و راه‌حل تعارضات احکام اخلاقی	کانت و راه‌حل تعارضات احکام اخلاقی
۸۵	..... ۶. فعل اخلاقی در اندیشه کانت	۶. فعل اخلاقی در اندیشه کانت
۸۶	..... شهودگرایی	شهودگرایی
۸۷	..... وظیفه در اندیشه شهودگرایان	وظیفه در اندیشه شهودگرایان
۹۰	..... شهودگرایی دیوید راس	شهودگرایی دیوید راس
۹۰	..... مبانی شهودگرایی راس	مبانی شهودگرایی راس
۹۴	..... قراردادگرایی اخلاقی	قراردادگرایی اخلاقی
۹۶	..... انواع قراردادگرایی	انواع قراردادگرایی

۸ نظریه اخلاق هنجاری اسلام بر اساس قرآن کریم

- ۹۶ ..... الف) قراردادگرایی هابزی
- ۹۸ ..... ب) قراردادگرایی راولزی: نظریه پرده جهل
- ۱۰۰ ..... اخلاق اگزیستانسیالیستی
- ۱۰۰ ..... نمای کلی
- ۱۰۰ ..... مفهوم‌شناسی
- ۱۰۴ ..... نظریه امر الهی
- ۱۰۷ ..... فصل دوم: نظریه‌های غایت‌گرا (نتیجه‌گرا یا اصالت نتیجه)
- ۱۰۷ ..... نمای کلی
- ۱۰۸ ..... ضرورت تفکیک دو کاربست مفهوم غایت در مبحث نظریه‌های اخلاقی
- ۱۱۰ ..... رویکردهای گوناگون غایت‌گرویی
- ۱۱۲ ..... خودگرویی
- ۱۱۲ ..... نمای کلی
- ۱۱۴ ..... خودگرویی روان‌شناختی
- ۱۱۶ ..... خودگرایی اخلاقی
- ۱۱۷ ..... دیگرگرویی
- ۱۲۳ ..... فصل سوم: نظریه‌های فضیلت‌مدار
- ۱۲۷ ..... معناشناسی فضیلت و فضیلت‌مداری
- ۱۲۷ ..... معنای لغوی
- ۱۲۸ ..... تبیین مفهومی فضیلت در معنای اخلاقی
- ۱۲۹ ..... تقریرهای فضیلت‌گرایی
- ۱۳۲ ..... ۱. نظریه‌های فاعل‌مبنا

۱۳۳ ..... ۲. اخلاق مراقبت (CARE ETHICS)

۱۳۴ ..... ۳. سعادت‌گرایی (اخلاق فضیلت ارسطویی)

بخش سوم: تبیین نظریه اخلاقی قرآن کریم

۱۴۱ ..... نمای کلی

۱۴۴ ..... مقدمه

۱۴۹ ..... فصل اول: نظریه اخلاق اسلام به مثابه نظریه‌های نتیجه‌گرا

۱۴۹ ..... نمای کلی

۱۵۵ ..... مستندات قرآنی غایب‌گروزی

۱۵۵ ..... ۱. سعادت، فلاح و فوز

۱۶۱ ..... ۲. ایمان، تقوا، احسان

۱۶۶ ..... ۳. صبر (حلم، استقامت)

۱۷۱ ..... ۴. برّ

۱۷۴ ..... ۵. صدق

۱۷۶ ..... ۶. طاعت و نافرمانی

۱۷۷ ..... ۷. پاداش و کیفر

۱۸۱ ..... ۸. یعملون، یفعلون و یصنعون

۱۸۳ ..... ۹. سرعت، سبقت

۱۸۴ ..... ۱۰. خشنودی و خشم (غضب، سخط، مقت) خدا از کارهای نیک و بد

۱۸۷ ..... ۱۱. امر به معروف و نهی از منکر

۱۸۸ ..... ۱۲. عدل و قسط و ظلم و جور

۱۹۰ ..... ۱۳. اختصاص نتایج عمل به فاعل آن

۱۴. به کارگیری واژگان تجارت برای ارزش‌های اخلاقی ۱۹۱
۱۵. آیات بیانگر مجازات دنیوی و اخروی اعمال ۱۹۲
۱۶. ثبت دقیق رفتارهای اخلاقی ۱۹۲
۱۷. وقوف خدا به رفتارهای انسان و عبث‌نبودن آفرینش ۱۹۴
۱۸. تجسم اعمال ۱۹۴
۱۹. آیات بیانگر میزان پاداش ۱۹۶
۲۰. استغفار، توبه، انابه و اعتذار ۱۹۷
۲۱. آیات مربوط به اغوای شیطان ۲۰۰
۲۲. فضل و رحمت الهی ۲۰۱
۲۳. پرسش از محرمان ۲۰۲
۲۴. دسته‌بندی‌های قرآنی ۲۰۲
۲۵. گواهی خدا، پیامبران و اعضاء و جوارح انسان ۲۰۳
۲۶. آیات مقایسه دنیا و آخرت ۲۰۵
۲۷. تزکیه ۲۰۶

فصل دوم: تبیین قرآنی خودگروی اخلاقی ۲۰۹

- نمای کلی ۲۰۹
- مقدمه ۲۱۰
- مبانی روان‌شناختی، قرآن‌شناختی و غایت‌شناختی خودگروی قرآنی ۲۱۲
- مبنای روان‌شناختی خودگروی اخلاقی ۲۱۳
- مبانی انسان‌شناختی خودگروی اخلاقی در قرآن ۲۱۴
- نمای کلی ۲۱۴
- مبانی غایت‌شناختی خودگروی قرآنی ۲۱۷

- اصول قرآنی خودگروری اخلاقی ۲۱۹
۱. اختصاص عمل به فاعل ۲۱۹
۲. غایت‌گروری اخلاقی ۲۲۱
۳. بشارت و انذار ۲۲۴
- نمونه‌هایی از بشارت‌ها و انذارهای قرآنی ۲۲۵
۴. واکنش خودگروانه در برابر عذاب‌های سخت ۲۲۷
۵. ملازمت تلاش فردی و نتیجه آن ۲۲۹
۶. به کارگیری اصلاحات اقتصادی در مناسبات اخلاقی ۲۲۹
۷. اولویت حفاظت از خویشین ۲۳۱
۸. محاکمه انفرادی در رستاخیز ۲۳۳
۹. گسستن روابط در شامت ۲۳۳
۱۰. درجات فردی در دنیا و آخرت ۲۳۴
۱۱. کمال‌جویی و سعادت‌طلبی ۲۳۵
۱۲. مقایسه زندگی دنیوی و اخروی ۲۳۷
۱۳. ثبت کمترین خوبی و بدی ۲۳۸
۱۴. اصل شخصیت و جایگاه فرد ۲۳۸
۱۵. کاربست گسترده‌واژه نفس در قرآن ۲۳۹
- قرآن و دیگرگروری ۲۴۰
- کمال‌گرایی و رابطه آن با خودگروری اخلاقی ۲۴۴
- قرآن و آموزه‌های اخلاق اجتماعی ۲۴۸
۱. انفاق ۲۵۰
۲. نیکی به پدر و مادر ۲۵۱
۳. جهاد ۲۵۷

- ۳-۱. بشارت‌های مادی، معنوی، دنیوی و اخروی مجاهدان در قرآن ۲۵۹
- ۳-۲. اندازهای قرآنی درباره جنگ ۲۶۱
- ۳-۳. تحریک عواطف انسانی در ستیز با ستمکاران و کمک به محرومان ۲۶۲
- ۳-۴. برجیدن شرک و فساد و جهانی‌سازی دین اسلام ۲۶۳
- ۳-۵. تحقق اراده الهی ۲۶۳
- ۳-۶. بازگویی عوامل بازدارنده مجاهدان و تقابل قرآن با این عوامل ۲۶۳
- جمع‌بندی ۲۶۵
- فصل سوم: نسبت نظریه‌های فضیلت‌محور و وظیفه‌گرا با آموزه‌های اخلاقی قرآن ۲۶۷
- نمای کلی ۲۶۷
- گفتار اول: آموزه‌های اخلاقی قرآن و نظریه‌های فضیلت‌مدار ۲۶۸
- متون دینی (یهودی - مسیحی) و اخلاق فضیلت ۲۷۱
- نسبت اخلاق دینی و اخلاق فضیلت در اندیشه متفکران مسیحی ۲۷۲
- قرآن و اخلاق فضیلت ۲۷۵
۱. قرآن، مفاهیم عام اخلاقی و اخلاق فضیلت ۲۷۶
- الف) ایمان ۲۷۷
- ب) تقوا ۲۸۱
۲. ترکیب نفس ۲۸۲
۳. نیت و انگیزه ۲۸۳
۴. مراتب معنوی ۲۸۶
۵. تعریف اخلاق در منابع اخلاق‌پژوهان مسلمان ۲۸۷
۶. اسوه‌های اخلاق ۲۸۸
۷. کاریست مفهوم کمال و سعادت ۲۸۹

۲۹۰	مفهوم‌شناسی سعادت و فضیلت در اخلاق اسلامی و اخلاق فضیلت
۲۹۱	جایگاه سعادت و اهمیت آن در فلسفه اخلاق
۲۹۱	مفهوم سعادت در اندیشه فیلسوفان اخلاق
۲۹۹	معناشناسی قرآنی سعادت
۳۰۰	ویژگی‌ها و ملزومات سعادت در اخلاق اسلامی
۳۰۶	تفسیر سعادت در نگاه فیلسوفان مسلمان
۳۰۹	فضیلت در اندیشه فیلسوفان اخلاق مسلمان
۳۱۴	نقد و بررسی تقریر فضیلت محور از اخلاق دینی
۳۱۵	۱. تطابق اخلاق مسیحی با وظیفه‌گروی
۳۱۶	۲. تعارض فاعل محوری در اخلاق فضیلت ارسطویی و حقیقت ایمان
۳۱۷	اخلاق فضیلت در آموزه‌های قرآنی
۳۲۰	چرایی اهمیت اخلاق فضیلت در منابع اسلامی
۳۲۳	جمع‌بندی
۳۲۵	گفتار دوم: قرآن و نظریه‌های وظیفه‌گرا
۳۲۵	نمای کلی
۳۲۵	گزارشی اجمالی از سخن عبدالله دزاز
۳۴۲	نقد و بررسی
۳۴۲	۱. نقد درون‌دینی (آیات قرآن و نظریه‌های اخلاقی)
۳۴۲	۲. نقد برون‌دینی
۳۵۰	۳. واکاوی آیات وظیفه‌گروی در قرآن
۳۵۵	دلایل تأکید قرآن بر عنصر وظیفه

کتابنامه ۳۵۷

نمایه‌ها

فهرست آیات ۳۷۱

فهرست روایات ۳۹۰

موضوعات ۳۹۱

اعلام و مشاهیر ۴۰۳

کتاب‌ها ۴۰۶

مقالات ۴۰۷

سخنی با خواننده

بحران‌ها و بن‌بست‌های فراوری انسان معاصر و ناامیدی از دستاورد اندیشه بشری در تربیت و تعالی انسان موجب شده امروزه بیش از هر زمانی - دین و اخلاق دینی مورد توجه قرار گیرد. دوران جدید را می‌توان عصر بازگشت به دین و اخلاق نامید.^۱ فیلسوفان، دانشمندان، سیاستمداران و حتی علوم مردم امروزه اخلاق و دین را واکنشی مناسب در برابر مشکلاتی می‌دانند که علم و دستاوردهای آن پدید آورده‌اند. آغاز سال‌های سده بیست و یکم میلادی شاهد توصیه‌هایی از دانشمندان در پیروی علم و دستاوردهای آن از ارزش‌های دینی و اخلاقی هستیم. درست عکس وضعیتی که در سده پیش در اروپا حاکم بود و تردید در باب مشروعیت «مبانی اخلاق» و انگاره اثبات‌ناپذیری گزاره‌های اخلاقی و دینی، گرایش تأسیس اخلاق بر پایه علم را در پی داشت.^۲

بازگشت فراگیر انسان معاصر به دین و اخلاق بستری مناسب را برای احیای

---

۱. در سال ۱۹۸۰ تایم خبر داد که علاقه به پژوهش‌های فلسفی در باب دین احیا شده است و اظهار داشت که خدا در حال بازگشتن است (ر.ک: مایکل پترسون و جمعی از نویسندگان؛ عقل و اعتقاد دینی؛ ص ۱۱).

۲. ر.ک: محمد عابد الجابری؛ «بازگشت به اخلاق»؛ ص ۷۸.

اخلاق دینی فراهم آورده است؛ اخلاق پژوهان مسیحی با اذعان به این حقیقت که حل معماهای اخلاقی، تنها با ابتدای نظام اخلاقی بر دین امکان‌پذیر است، رشته‌ای با نام الهیات اخلاق را تأسیس کرده‌اند.^۱ به‌رغم فرصت فراهم‌آمده برای ارائه اخلاق قرآنی، اندیشه‌ورزان مسلمان، مطالعات بایسته‌ای در این خصوص انجام نداده‌اند و نبود پژوهش‌های اخلاقی به‌ویژه مطالعات قرآن‌بنیان، به‌روشنی خود را می‌نمایاند. جبران این کاستی در اخلاق‌پژوهی قرآنی نیازمند پیمودن سه گام اساسی است: «کاوش‌های نظری و تأملات عقلانی درباره اخلاق»، «کشف نظام اخلاقی اسلام» و «اتخاذ شیوه‌های تربیت اخلاقی از آموزه‌های قرآنی». اهمیت و ضرورت گام نخست از آن روست که تأسیس نظام اخلاقی و پایبندی به الزامات آن - بیش و پیش از هر چیز - نیازمند پاسخ به انبوهی از پرسش‌ها و شبهه‌ها درباره اخلاق است که به مبانی انسان‌شناختی، هستی‌شناختی، غایت‌شناختی و ارزش‌شناختی اخلاق باز می‌گردد.

بر اساس پیش‌فرض این تحقیق، در میان مکتب‌هایی که از ابتدای حیات بشر بر اخلاق و ضرورت زندگی اخلاقی سخن می‌گویند، اسلام تأکیدی ویژه بر مسئله اخلاق و ارزش‌های اخلاقی دارد.^۲ در قرآن - اصل‌ترین منبع آخرین و کامل‌ترین دین آسمانی و تنها کتاب غیرمحرّف - به معرفی هنجارهای اخلاقی و شماری از توصیه‌های اخلاقی بسنده نشده است، می‌توان از آموزه‌های این منبع الهی، مبانی، اهداف، اصول و روش تربیت اخلاقی مطلوب را استخراج کرد و از رهگذر نظام اخلاقی قرآن، فرایند تربیت و تعالی اخلاقی و پیش‌نیازهای نظری زندگی اخلاقی را

1. Charles E. Curran; *The Origins of Moral Theology in the United States*; pp.

3-4.

۲. كَمَا أَرْسَلْنَا فِيكُمْ رَسُولًا مِّنكُمْ يَتْلُو عَلَيْكُمْ آيَاتِنَا وَيُزَكِّيكُمْ وَيُعَلِّمُكُمُ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ وَيُعَلِّمُكُم مَّا لَمْ تَكُونُوا تَعْلَمُونَ؛ همان‌گونه که در میان شما فرستاده‌ای از خودتان روانه کردیم [که] آیات ما را بر شما می‌خواند و شما را پاک می‌گرداند و به شما کتاب و حکمت می‌آموزد و آنچه را نمی‌دانستید، به شما یاد می‌دهد (بقره: ۱۲۹).

فراهم آورد و پرسش‌ها و شبهه‌های دربارهٔ اخلاق را پاسخ گفت.^۱ بر اساس اصطلاحات نوین، از آن دسته آموزه‌های قرآنی که بازگوکنندهٔ مبانی، اهداف و اصول اخلاق‌اند، به «فلسفهٔ اخلاق» یا نگاه دوم و نگاه بیرونی به اخلاق تعبیر می‌شود. در فلسفهٔ اخلاق پرسش‌های اساسی دربارهٔ اخلاق و اکاوی و مذاقه می‌شوند. در میان مسائل فلسفهٔ اخلاق، نظریه‌های اخلاقی دارای اهمیت‌اند؛ نظریه‌های اخلاقی در حقیقت پاسخ‌هایی هستند که هریک از مکتب‌های اخلاقی به چرایی پابندی به ارزش‌ها و الزام‌های اخلاقی می‌دهند. انجام وظیفه، دستیابی به نتایج رفتار اخلاقی و فضیلت انسانی، سه پاسخ متفاوت مکاتب اخلاقی است؛ این پاسخ‌ها به پیدایش سه‌گروه نظریه‌های غایت‌گرا، وظیفه‌گرا و نظریه‌های فضیلت انجامیده است. هدف این پژوهش، کشف نظریهٔ اخلاقی اسلام بر اساس آموزه‌های قرآن کریم است. این پژوهش بر این فرض استوار است که نظم اخلاقی اسلام با نظریه‌های غایت‌گرا سازگار است. گسترهٔ این پژوهش آیات قرآن، و مستندات اثبات فرضیهٔ پژوهش، آیات قرآنی است.

پژوهش پیش رو نمونه‌ای از کاوش‌های بینارشته‌ای (آم‌ای) از مطالعات فلسفهٔ اخلاق و اخلاق پژوهی قرآنی) است که می‌توان آن را از گام‌های نخستین در حوزهٔ مطالعات درجه دوم اخلاق اسلامی دانست که گسترهٔ استنادات آن آموزه‌های قرآنی است.

در پایان لازم می‌دانم از مؤلف دانشمند این کاوش قرآنی جناب حجت الاسلام و المسلمین دکتر سیدعلی اکبر حسینی رامندی، ناظر محترم این پژوهش جناب

۱. یادآوری می‌شود که منابع دیگر اسلامی به‌ویژه احادیث نبوی صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ و ائمه معصومین، به مثابه شرح و بسط آیات قرآنی است. بی‌گمان نیاز به منابع روایی در مسیر کشف و استخراج نظام اخلاقی قرآن ضرورتی اجتناب‌ناپذیر است؛ چنان‌که سنت معصومان عَلَيْهِمُ السَّلَام نیز تحقق و تعیین آموزه‌های قرآنی در گذر تاریخ است.

حجت الاسلام و المسلمین دکتر سیداکبر حسینی قلعه بهمن، ارزیابان محترم شورای پژوهشی پژوهشکده فرهنگ و معارف قرآن حجج اسلام آقایان دکتر عبدالله موحدی محب و دکتر محمد مهدی فیروز مهر و نیز مدیر محترم گروه تفسیر قرآن جناب حجت الاسلام و المسلمین دکتر علی مدبّر (اسلامی) - زیدعزهم - همچنین نشر پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی که عهده دار آماده سازی فنی و فرایندی چاپ و نشر اثر حاضر بوده و هست سپاسگزاری کنم و توفیق آن عزیزان را در خدمت به قرآن کریم از خدای منان مسئلت نمایم.

محمدصادق یوسفی مقدم

رئیس پژوهشکده فرهنگ و معارف قرآن

مقدمه

قرآن تجلی اراده تشریحی خدا و عالی‌ترین جلوه حکمت، رحمت و رأفت آفریننده هستی است.^۱ در این منبع وحیانی، نیازهای معرفتی، اخلاقی و رفتاری انسان با محتوایی ژرف و اسلوبی بدیع سازگار شده است.^۲ پیامبر اکرم ﷺ در بیان گستره دانش‌های قرآنی، این متن الهی را گنجینه دانش پیشینان و سرچشمه دانش آیندگان می‌خواند.^۳

در قرآن اخلاق بیش از هر موضوعی مدار توجه بوده و تربیت اخلاقی مهم‌ترین هدف این متن وحیانی است.^۴ پیامبر اکرم ﷺ هدف بعثت خود را کامل کردن

---

۱. لقد تجلی الله لخلقه فی کلامه و لکن لا یبصرون (محمد بن یعقوب کلینی؛ اصول کافی؛ ج ۴، ص ۳۹۹۹).

۲. وَإِنَّ الْقُرْآنَ ظَاهِرُهُ أُنِيقٌ، وَبَاطِنُهُ عَمِيقٌ، لَا تَفْتَنِي عَجَابُهُ، وَلَا تَنْقُضِي غَرَائِبُهُ، وَلَا تُكْشِفُ الظُّلُمَاتِ إِلَّا بِهِ؛ به‌راستی که ظاهر قرآن زیبا و باطن آن ژرف است، شگفتی‌های آن فناپذیر و اسرار آن تمام‌نشدنی است و تاریکی‌های [گمراهی] بدون آن برطرف نخواهد شد (نهج البلاغه؛ ج ۱۸).

۳. ابی‌القاسم سلیمان بن احمد طبرانی؛ المعجم الکبیر؛ ج ۹، ص ۱۳۶-۱۳۵، «من اراد علم الاولین و الاخرین فلیثور القرآن» (عبدالحق بن غالب ابن عطیه اندلسی؛ المحرر الوجیز فی تفسیر الکتاب العزیز؛ ج ۱، ص ۳۶). «من اراد العلم فلیثور القرآن» (ابی‌عبدالله محمد بن احمد انصاری قرطبی؛ الجامع لاحکام القرآن؛ ج ۱، ص ۴۴۶).

۴. کَمَا أَرْسَلْنَا فِيكُمْ رَسُولًا مِّنْكُمْ يَتْلُو عَلَيْكُمْ آيَاتِنَا وَيُزَكِّيكُمْ وَيُعَلِّمُكُمُ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ وَيُعَلِّمُكُم مَّا لَمْ

کرامت‌های اخلاقی می‌داند.^۱ خداوند مهربانی و شفقت را مؤثرترین عامل توفیق آن حضرت در پیش‌برد اهداف خود معرفی می‌کند و فضایل اخلاقی رسول ﷺ بیش از هر چیز از سوی خداوند ستایش شده است.^۲ یکی از همسران پیامبر ﷺ در وصف اخلاق آن حضرت، ایشان را آینه‌آیه‌های قرآن می‌خواند: «كَانَ خُلُقُهُ الْقُرْآنَ».^۳ رسول اکرم ﷺ درباره تربیت خود می‌فرماید: «ادبني ربي بكمال الاخلاق».^۴

آیات فراوانی پیامبر ﷺ را برای داشتن فضیلت‌های برتر اخلاقی می‌ستایند. عفو و بخشش،^۵ شکیبایی،^۶ مهربانی و شفقت،^۷ نماز شب،^۸ تلاوت قرآن،^۹ شرح

تَكُونُ أَتَمَلُّوْا: همان گونه که در میان شما فرستاده‌ای از خودتان روانه کردیم [که] آیات ما را بر شما می‌خواند و شما را با آن می‌کرداند و به شما کتاب و حکمت می‌آموزد و آنچه را نمی‌دانستید، به شما یاد می‌دهد (بقره: ۱۲۹).

۱. محمدباقر مجلسی؛ بحار الانوار؛ ج ۶۱، باب ۵۹، ح ۱۸.

۲. قلم: ۴. آل عمران: ۱۵۹.

۳. احمد بن حنبل؛ مسند احمد؛ ج ۶، ص ۲۹.

۴. شیخ‌هادی التجفی؛ موسوعة احادیث شیعه؛ ج ۱، ص ۱۷۱. ملامحسن فیض کاشانی؛ محجبه البیضاء؛ ج ۵، ص ۱۲۰. امام غزالی می‌نویسد: «خداوند دعای پیامبر خود را که از او تمنای اخلاق نیکو داشت، با نزول آیات اخلاقی اجابت کرد، فأنزل علیه القرآن وأنبه به فکمال خلقه القرآن» (ابوحامد غزالی؛ احیاء علوم الدین؛ ج ۷، ص ۴).

۵. برخی از این آیات عبارت‌اند از: «خذ العفو وأمر بالعرف وأعرض عن الجهلین» (اعراف: ۱۹۹). «إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُ بِالْعَدْلِ وَالْإِحْسَانِ» (نحل: ۹۰). «وَأصبر وما صبرك إلا باللَّهِ» (نحل: ۱۲۷). «وَأصبر علی ما أصابك إِنَّ ذلک من عزم الأمور» (لقمان: ۱۷). «لَمَن صَبَرَ وَعَفِرَ إِنَّ ذلک لمن عزم الأمور» (شوری: ۴۳). «فَاعْفُ عَنْهُمْ وَاصْفَحْ إِنَّ اللَّهَ یُحِبُّ الْمُحْسِنِینَ» (مائده: ۳). «وَبِعَفْوِکُمْ وَالصَّفْحِ الْوَاسِعِ یُحِبُّونَ أَنْ یُعْفِرَ اللَّهُ لَکُمْ» (نور: ۲۲). «ادفع بآلتی هی أحسن فإذا الذی بینک و بینه عداوة کأنته ولیّ حمیم» (فصلت: ۳۴). «وَالْکَاطِمِینَ الْغِیْظَ وَالْعَافِیْنَ عَنِ النَّاسِ» (آل عمران: ۳۴). «وَأَجْتَنِبُوا کَثِیرًا مِّنَ الظَّنِّ إِنَّ بَعْضَ الظَّنِّ إِثْمٌ وَلَا تَجَسَّسُوا وَلَا یَغْتَبَ بَعْضُکُمْ بَعْضًا» (حجرات: ۱۲).

۶. فَاصْبِرْ کَمَا صَبَرَ أُولُو الْعَزْمِ مِنَ الرُّسُلِ وَلَا تَسْتَعْجِلْ لَهُمْ؛ پس همان گونه که پیامبران نستوه صبر کردند، صبر کن و برای آنان آسان شتاب‌زدگی به خرج نده (احقاف: ۳۵). فَجَآئِلٌ فِی سَبِیلِ اللَّهِ لَا تُکَلِّفُ الْإِنْفُسَکَ وَخَرَضَ الْمُؤْمِنِینَ؛ پس در راه خدا پیکار کن جز عهده‌دار شخص خود نیستی، و [لی] مؤمنان را [به مبارزه] برانگیز (نساء: ۸۴).

صدر،^{۱۰} جمع‌آوری صدقات و کمک به نیازمندان،^{۱۱} نمونه‌هایی از دستورهای اخلاقی قرآن به پیامبر اکرم صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ هستند. در شماری از آیات، تعلیم و تربیت اخلاقی، مهم‌ترین هدف بعثت پیامبر اکرم صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ معرفی شده است.^{۱۲} و در سوره آل عمران فرستادگان الهی را از آن رو نعمت بزرگ الهی و منت خداوند بر مؤمنان می‌داند که هدف آنان تزکیه و تعلیم انسان‌هاست: «لَقَدْ مَنَّ اللَّهُ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ إِذْ بَعَثَ فِيهِمْ رَسُولًا مِنْ أَنْفُسِهِمْ تَلُوا عَلَيْهِمْ آيَاتِهِ وَ يُزَكِّيهِمْ وَ يُعَلِّمُهُمُ الْكِتَابَ وَ الْحِكْمَةَ». ^{۱۳} تزکیه به معنای پالایش انسان و زدیت‌های اخلاقی است. در واپسین فراز این آیه با صراحت و بی‌هیچ فیدی آمده است: «وَ إِنْ كَانُوا مِنْ قَبْلُ لَفِي ضَلَالٍ مُبِينٍ» پیش از نزول وحی انسان‌ها در گمراهی آشکار بودند.^{۱۴} پیامبر اکرم صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ هدف از بعثت خود را تکامل اخلاقی می‌شناساند: «إِنَّمَا بُعِثْتُ لِأَتَمِّمَ مَكَارِمَ الْأَخْلَاقِ». ^{۱۴} اهتمام و تأکید قرآن به اخلاق تا آنجاست که می‌توان قرآن را «کتاب اخلاق» نامید.

۷. فَمَا رَحْمَةً مِنَ اللَّهِ لَئِنَّ لَهُمْ وَ لَوْ كُنْتَ فَظًّا غَلِيظَ الْقَلْبِ لَانفَضُّوا مِنْ حَوْلِكَ فَاعْفُ عَنْهُمْ وَ اسْتَغْفِرْ لَهُمْ وَ شَاوِرْهُمْ فِي الْأَمْرِ فَإِذَا عَزَمْتَ فَتَوَكَّلْ عَلَى اللَّهِ إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الْمُتَوَكِّلِينَ (آل عمران: ۱۵۹).

۸. وَ مِنَ اللَّيْلِ فَتَهَجَّدْ بِهِ نَافِلَةً لَكَ عَسَى أَنْ يَبْعَثَكَ رَبُّكَ مَقَامًا مَخْمُومًا (سوره اسراء: ۷۸).
 تو [به منزله] نافله‌ای باشد امید که پروردگارت تو را به مقامی سعادتمند برساند (اسراء: ۷۸).

۹. يَا أَيُّهَا الْمَرْءُ الَّذِي كَفَرَ بِاللَّيْلِ إِلَّا قَلِيلًا * يَضْمَهُ أَوْ انْقَضَ مِنْهُ قَلِيلًا * أَوْ زِدْ عَلَيْهِ وَ رَجِعْ الْفَر_انْ رَجِيْلًا * إِنَّا سَنُلْقِي عَلَيْكَ قَوْلًا ثَقِيْلًا: ای جامه به خویشتن فروپيچیده. به پا خیز شب را! مگر اندک: نمایی از شب یا اندکی از آن را بگاه. یا بر آن [نصف] بیفزای و قرآن را شمرده‌شمرده بخوان. در حقیقت ما بارودی بر تو گفتاری گرانبار القا می‌کنیم (مزمّل: ۱-۵).

۱۰. أَلَمْ نُنشُرْ لَكَ صَدْرَكَ (انشراح: ۱).

۱۱. خُذْ مِنْ أَمْوَالِهِمْ صَدَقَةً تُطَهِّرُهُمْ وَ تُزَكِّيهِمْ بِهَا وَ صَلِّ عَلَيْهِمْ إِنَّ صَلَاتَكَ سَكَنٌ لَهُمْ وَ اللَّهُ سَمِيعٌ عَلِيمٌ (توبه: ۱۰۳).

۱۲. بقره: ۱۲۲ و ۱۵۱. جمعه: ۲.

۱۳. آل عمران: ۱۶۴.

۱۴. احمد بن حسین بیهقی؛ السنن الکبری؛ ج ۱۰، ص ۳۲۳.

با آغاز پیدایش دانش اخلاق، همواره اندیشه‌ورزان کوشیده‌اند برای زدودن تردید و ابهام از ساحت اخلاق و اثبات ضرورت آن، پاسخگویی پرسش‌ها و شبهات درباره اخلاق باشند. «چرایی اخلاقی زیستن، غایت اخلاق و رفتارهای اخلاقی، خاستگاه دستورهای اخلاقی، معیار پابندی به اخلاق، ضمانت اخلاق» و... نمونه‌هایی از پرسش‌های اساسی درباره اخلاق‌اند. امروزه همه فیلسوفان اخلاق بر این نکته تأکید دارند که برخورداری از مبانی و اصول استوار و خردپذیر، از نیازهای ضروری یک نظام اخلاقی پایدار و مطلوب است؛ از آن‌رو که تنها بر اساس مبانی و اصول متقن، دفاع از یک نظام اخلاقی و پاسخگویی به پرسش‌ها و شبهه‌های اساسی درباره اخلاق امکان‌پذیر خواهد بود.^۱

با توجه به اهمیت فراوان اخلاق در قرآن و جایگاه والای اخلاق و گستردگی آیات اخلاقی، هرگز نمی‌توان این منبع وحیانی را تهی از گزاره‌هایی درباره مبادی و پیش‌فرض‌های اخلاق دانست؛ مبانی که حیات و قوام اخلاق به آنها وابسته است.^۲

با مروری اجمالی بر آموزه‌های قرآنی، به روشنی می‌توان دریافت که آیات بی‌شماری به مسائل اساسی اخلاق اختصاص یافته است؛ آیاتی که بازگوکننده چیستی و چرایی آفرینش جهان و انسان‌اند، آیاتی که به شرح و بسط ویژگی‌های انسان و زندگی جاودانه آخرت می‌پردازند و آیاتی که فرجام جهان‌مآب و انسان را یادآور می‌شوند، نمونه‌هایی از این آیات‌اند. با واکاوی و تأمل در آیات یادشده و جز

۱. مسائل درباره اخلاق در دانش فلسفه اخلاق - از دانش‌های درجه دوم - مورد واکاوی و مذاکره قرار می‌گیرد. پیدایش فلسفه اخلاق با عنوان دانشی مستقل، در سال ۱۹۰۳ به انتشار نگاهشته‌ای از جرج ادوارد مور با عنوان مبانی اخلاق باز می‌گردد (ر.ک: جرج ادوارد مور؛ مبانی اخلاق؛ ترجمه اسماعیل سعادت؛ شرکت انتشارات علمی و فرهنگی، سال ۶۶).

۲. مبانی و پیش‌فرض‌های اخلاق در فلسفه اخلاق تقبیح و تثبیت خواهد شد؛ چنان‌که حیات فقه و مناهب و قوام آن با ابتدا بر اصول و قواعد برگرفته از دانش اصول فقه تضمین می‌شود.

اینها می‌توان به کشف مبانی اخلاق^۱ رسید و از این رهگذر پرسش‌های اساسی در حوزه فلسفه اخلاق را پاسخ گفت. با ابتدا بر آیات قرآن می‌توان به تنظیم و تسبیق قواعد اخلاقی پرداخت و راه را برای علم اخلاق قرآنی هموار کرد؛ افزون بر آن می‌توان با تأمل در قواعد یادشده و بهره‌گیری از نصوص و ظواهر آیات قرآن، مبانی روش‌های اخلاقی را کشف کرد و زمینه دستیابی به اخلاق هنجاری یا نظریه اخلاقی برگرفته از قرآن را فراهم کرد؛ چنان‌که می‌توان با تأمل در قواعد اخلاقی قرآن و نظریه اخلاقی برگرفته از آن، در کنار بهره‌گیری از هستی‌شناسی به‌ویژه انسان‌شناسی قرآنی، مبانی فلسفه اخلاق را به دست آورد و از رهگذر آن به تدوین فرااخلاق الهام‌گرفته از قرآن پرداخت.

بسیاری از عالمان معاصر مسلمان بر لزوم کاوش‌های دینی در حوزه فلسفه اخلاق و اهمیت آن سخن گفته‌اند. اما تاکنون پژوهش شایسته‌ای در این عرصه ارائه نشده است؛ مباحث مطرح درباره فلسفه اخلاق قرآنی، بیشتر به مقوله امکان‌سنجی مباحث نظری و درجه دوم پیرامون اخلاق معطوف شده‌اند. برخی تدوین مباحث فلسفه اخلاق را بر اساس آیات قرآن امکان‌پذیر دانسته و بر ضرورت این تدوین تأکید می‌کنند و فلسفه اخلاق را نقطه اتکای اخلاق و ضامن سلامت و تداوم آن می‌دانند؛ گروهی نیز با انگاره تمایز روش شناختی فلسفه اخلاق و تفسیر قرآن «فلسفه اخلاق قرآنی» را پارادوکسیکال و تناقض‌آمیز می‌دانند.

ضرورت مرجعیت قرآن در تمامی حوزه‌های دانش بشری یا دست‌کم دانش‌های

۱. تعقل، اختیار، محدودیت، عشق‌ورزی، میل به خوبی‌ها، پرستش، تأثیرپذیری و تعلیم‌پذیری، برخی ویژگی‌های تکوینی انسان‌اند. تربیت و اخلاق، به ویژگی‌های تکوینی انسان و ملحوظ داشتن این ویژگی‌ها در فرایند تربیت اخلاقی وابستگی کامل دارد.

۲. ر.ک: محسن جوادی؛ «چشم‌اندازی به اخلاق در قرآن»، نقد و نظر؛ ویژه‌نامه اخلاق و دین، ش ۱۳ و

پیشینی اخلاق و تربیت اخلاقی، از جمله فلسفه اخلاق را می‌توان با استناد به آموزه‌های قرآنی اثبات کرد؛ در آیه‌های بسیاری بر این نکته تأکید شده است که قرآن تنها راه نجات و رستگاری انسان است. در جای جای قرآن (اعراف: ۱۸۵). جایه: ۶. مرسلات: ۵۰) شاهد تکرار این تعبیر هستیم: «فَبِأَيِّ حَدِيثٍ بَعْدَهُ يُؤْمِنُونَ؛ اگر به قرآن ایمان نیاورند، پس به کدام سخن ایمان خواهند آورد؟». استفهام انکاری در سه آیه یادشده این حقیقت را بیان می‌کند که هیچ کتابی جز قرآن شایسته آن نیست که به آن ایمان بیاوریم. این سخن در آیه ۳۲ سوره یونس به بیانی دیگر تکرار می‌شود: «فَذَلِكُمْ اللَّهُ رَبُّكُمُ الْحَقُّ فَمَاذَا بَعْدَ الْحَقِّ إِلَّا الضَّلَالُ فَأَنَّى تُصْرَفُونَ». اطلاق آیات شامل همه حوزه‌های دانش می‌شود و دست‌کم اخلاق و تربیت اخلاقی و پیش‌نیازهای آن را در بر می‌گیرد.

در میان پیش‌فرض‌های اخلاق، چرایی پایبندی به الزامات اخلاقی را باید از مهم‌ترین و اساسی‌ترین مسائلی دانست که در مطالعات فلسفه اخلاق و اکاوی می‌شود؛ اهمیت این پرسش چنان است که هیچ‌یک از نظام‌های اخلاقی نمی‌توانند از نظامی اخلاقی سخن بگویند و پاسخ به این پرسش را که «چرا باید اخلاقی زیست» نادیده انگارند. با پاسخ‌های گوناگونی که از سوی مکاتب‌های اخلاقی به این پرسش داده می‌شود، نظریه‌های اخلاقی صورت‌بندی می‌شوند. نظریه‌های اخلاقی به سه‌گروه نظریه‌های غایت‌گرا، وظیفه‌گرا و فضیلت‌محور قسمت می‌شوند. هدف این پژوهش، کشف و تبیین نظریه اخلاقی اسلام بر اساس آیه‌های قرآن است. پژوهش حاضر بر این فرضیه استوار است که با تکیه بر آموزه‌های قرآنی می‌توان نظریه اخلاقی قرآن را اصطیاد کرد و معیاری اطمینان‌بخش برای هنجارهای اخلاقی برگرفته از نظام اخلاقی اسلام فراهم آورد. آیات قرآن بیانگر تطابق و سازگاری نظام اخلاقی قرآن با غایت‌گرایی اند. در غایت‌گرایی معیار خوبی، بدی،

درستی و نادرستی رفتار اخلاقی وابسته به نتیجه فعل اختیاری است.^۱ با اعتنا بر این معیار، رفتاری فضیلت اخلاقی است که نتیجه مطلوب را همراه داشته باشد؛ در صورتی که رفتاری فرد را از رسیدن به نتیجه مطلوب بازدارد، ردیلت به شمار می آید.^۲ در مکتب‌های نتیجه‌گرا رفتار خوب اخلاقی وابسته به ذاتی بودن خوبی و درستی ذاتی آن نیست؛ بلکه رفتاری خوب است که ما را به نتیجه مطلوب دلالت کند؛ اما این سخن هرگز بدین معنا نیست که غایت‌گروی قرآنی تطابق رفتارهای اخلاقی را با خوب و بد ذاتی انکار می‌کند؛ در تعیین مصداق رفتارهای خوب اخلاقی - بر اساس معیار بازنوشته در غایت‌گروی قرآنی - چه‌بسا تمام کارهایی که آدمی را به غایت فعل اخلاقی، یعنی قرب خدا می‌رسانند، دارای حسن ذاتی باشند و نیز همه رفتارهایی که موجب دوری انسان از خدا می‌شوند، در انطباق کامل با رفتارهایی باشند که قبح ذاتی دارند.

غایت‌گروی در پاسخ به این پرسش که چه کسی باید از نتایج فعل اخلاقی برخوردار شود، دو رویکرد مهم خودگروی و دیگرگروی را پدید آورده است. خودگرایان بر این باورند که فعل زمانی اخلاقی است که شخص فاعل، از سود و نتیجه آن برخوردار شود. دگرگرایان فعلی را اخلاقی می‌دانند که نتیجه آن شامل همه انسان‌ها یا بیشترین انسان‌ها شود. خودگروی از دو دیدگاه روان‌شناختی و اخلاقی بررسی و مذاقه شده است. خودگروی روان‌شناختی نظریه‌ای درباره انگیزه رفتارهای انسان است که منافع شخصی را مطلوب نهایی همه انسان‌ها می‌داند و بر این باور است که انسان فراسوی تلاش برای خوشبختی دیگران، همواره در پی رضایت خود

۱. بدیهی است که غایت مطلوب در هریک از مکاتب اخلاقی، با توجه به مبانی، انسان‌شناختی، غایت‌شناختی و هستی‌شناختی این مکاتب متفاوت است؛ چنان‌که غایت اخلاق در نظام اخلاق اسلامی، قرب الهی است.

۲. محمدتقی مصباح یزدی؛ نقد و بررسی مکاتب اخلاقی؛ ص ۲۵.

است و در تزامم خوشبختی خود با دیگران، در ترجیح خوشبختی خود تردید نمی‌کند.^۱ تلاش برای نفع شخصی - حتی زمانی که در تعارض با منافع دیگران باشد - رفتاری اخلاقی، درست و ستودنی است.^۲ این یافته روان‌شناختی با مبانی فلسفی و آموزه‌های قرآنی نیز تأیید شده است. با تأمل در آیات قرآن می‌توان دریافت که غایت‌گروی قرآنی با خودگروی اخلاقی سازگار است. اثبات و تبیین اخلاقی خودگروی، مبتنی بر برخی پیش‌فرض‌های کلامی و قرآنی همچون خداباوری و قیامت‌باوری است که با شمار فراوانی از آیات تأیید و تأکید می‌شود. از مبانی پیش‌فرض‌های مهم این پژوهش آن است که تنها با اعتقاد به خدا، قیامت و تعمیم سعادت و سود و زیان به جهان آخرت، خودگروی توجیه‌پذیر است و تعارضات این رویکرد اخلاقی با دیگرگروی برطرف خواهد شد. دو مبنای هستی‌شناختی و غایت‌شناختی یادشده این‌ها را فراهم می‌کنند که نظام اخلاقی اسلام از ویژگی‌های مطلوب در رویکرد غایت‌گروی (خودگروی و دیگرگروی) برخوردار باشد و از کاستی‌های آن دو مصون بماند.

با توجه به پرسش‌ها و فرضیه این پژوهش، اصلی‌ترین هدف پژوهش، کاوش قرآنی برای اثبات فرضیه‌های یادشده و پاسخ‌گویی به پرسش‌های پیرامون آن است. در فرایند این پژوهش، پس از مباحث مربوط به کلیات و مفاهیم اساسی پژوهش در بخش اول، در دومین بخش - طی سه فصل - گزارشی اجمالی از نظریه‌های سه‌گانه اخلاقی و تقریرهای گوناگون هریک ارائه شده است. به منظور تدوین بخش سوم، آیات مربوط به نظریه‌های اخلاقی در سراسر قرآن شناسایی و آیات مربوط به هریک از نظریه‌های سه‌گانه تفکیک شدند. سپس آیاتی که در آن با صراحت یا اشاره

۱. ر.ک: محمدحسین شریفی و حسین باقری؛ «ارزش‌های اخلاقی و خودگرایی روان‌شناختی»؛

ص ۳۰.

۲. همان.

به فرضیه این پژوهش توجه شده است، به دو دسته با دو عنوان مستندات غایت‌گروی اخلاقی و مستندات خودگروی اخلاقی سامان‌دهی شدند. مستندات غایت‌گروی در ۲۳ عنوان مستقل و مستندات خودگروی در ۱۵ عنوان مستقل، در دو فصل اول و دوم از بخش سوم پژوهش انتظام یافته‌اند. هریک از عنوان‌های ۳۸‌گانه در این دو فصل به مثابه ادله و قراین اثبات فرضیه این پژوهش، یعنی غایت‌گرا و خودگرا بودن اخلاق اسلامی است. سومین فصل بخش سوم، به بررسی آن دسته از آیاتی اختصاص یافته که با نظریه‌های اخلاقی، وظیفه‌گروی و فضیلت‌محور سازگار می‌نماید.